

Особливості розвитку мовної освіти в Україні у ХІХ - поч. ХХ ст.

Анотація. *В статті розглянуто особливості формування мовної освіти у ХІХ - поч. ХХ ст. Проаналізовано специфіку викладання іноземних мов в школах та гімназіях. Відображено особливості становлення мовної освіти за часів Російської імперії та Австро-Угорщини. Виділено основні етапи формування та розвитку методики вивчення іноземних мов у вітчизняній педагогічній практиці ХІХ- початку ХХ ст.*

Ключові слова: мовна освіта, вивчення іноземних мов, методика викладання іноземної мови, двомовні школи.

Актуальність і постановка проблеми. Мовна освіта в Україні пройшла довгий та нелегкий шлях до визнання в системі освіти. Особливим є період ХІХ - початку ХХ ст., коли маже на всій території України навчання здійснювалося латинською, російською чи німецькою мовами.

Проблеми розвитку мовної освіти завжди були та залишаються одним із головних питань формування української культури. Сьогодні, в час реформування мовної політики України, актуальним питанням є вивчення розвитку української мовної освіти в історичній ретроспективі. Важливим є винайдення причин, які послужили поштовхом до формування системи мовної освіти та її розвитку за часів Російської імперії та Австро-Угорщини.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій свідчить, що саме період ХІХ - початку ХХ століття є найбільш видатним в становленні української мовної освіти. Так, в церковних недільних школах вивчали українську та російську мови, на Західній Україні поширеними були польська, німецька та угорська мови. Важливим, на наш погляд, є аналіз культурно-історичних процесів, які обумовили становлення і розвиток мовної освіти в Україні та визначення основних етапів методики вивчення іноземних мов у вітчизняній педагогічній практиці наприкінці ХІХ - початку

XX століття.

Вагомий внесок в дослідження проблем мовної освіти в досліджуваний період внесли О. О. Миролюбов, І. О. Грузинська, Л. В. Щерба, В. О. Вихрущ, Г. В. Рогова, Н. І. Верещагіна, І. В. Рахманов, О. І. Москальська, О. Б. Бігич, Д. І. Багалій, А. Г. Кирда, В. Н. Карпова, А. В. Красуля, А. Ю. Долапчі, Н. В. Борисова, Т. В. Литньова та ін.

Наукові здобутки вказаних вчених дають можливість досліджувати особливості розвитку мовної освіти в Україні в даний період та визначити основні етапи формування методів навчання іноземних мов.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. В статі здійснена спроба об'єднання існуючих підходів та наукових надбань, виділення етапів розвитку методики вивчення іноземних мов у вітчизняній педагогічній практиці XIX- початку XX ст.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Виходячи з цього, метою даної статті є дослідження особливостей становлення та розвитку мовної освіти в Україні в XIX - на початку XX ст.

Основна частина. Як відомо, вперше викладання іноземних мов було запроваджено в Острозькій греко-слов'яно-латинській академії в 1576 році. Саме завдяки досвіду Острозької академії практика вивчення іноземних мов поступово поширювалася в гімназіях та університетах України.

Дослідники відмічають, що вивчення іноземної мови часто було обов'язковим в «братських школах». Так згідно досліджень І. Ісаєвича, Б. Мітюрова, М. Максимовича, В. Аскоченського вивчення грецької мови в братських школах базувалося на принципі пізнання античної культури та підтримки культурних зв'язків східних слов'ян із Візантією. Навчання грецькій мові дозволяло учням не тільки вміти грамотно писати та швидко читати філософські твори грецькою, але й вільно спілкуватися на заняттях. Саме в братських школах вперше було започатковано двомовне навчання церковнослов'янською та грецькою мовами.

Продовжуючи традицію розвитку мовної освіти, Київський колегіум

започаткував вивчення кількох іноземних мов зокрема: латинської, грецької, старосєврейської та німецької. Серед видатних випускників Київського колегіуму були Г. Сковорода, Ф. Прокопович, А. Сатановський, які самі практикували викладання іноземних мов та працювали над перекладами світової літератури українською мовою. Багато філософів та педагогів того часу бачили величезний потенціал вивчення іноземних мов, розширення власного світогляду та опанування новим типом мислення.

Також треба відзначити глобальну тенденцію поширення латинської мови в навчальних закладах України. Так відповідно Європейським університетам, навчання в яких за курсами риторики, поетики та філософії базувалося на латинській мові, в навчальних закладах України почали вводити навчання на латині. Важливим також був той факт, що в Європі у XVII - XVIII столітті латина була не тільки мовою законодавства, але й мовою дипломатії, судочинства та філософії.

В XIX столітті починають з'являтися нові типи навчальних закладів - гімназії. Вивчення іноземних мов в гімназіях було обумовлено не стільки психолого-педагогічною необхідністю, скільки слідуванням культурній європейській традиції.

Проведений аналіз історично-наукових джерел з питань розвитку гімназій (І. Альошинцев, П. Капніст, С. Рождественський, К. Фогт, Є. Шмідт) свідчить, що проблемі вивчення іноземних мов в дореволюційних гімназіях приділялася особлива увага. В педагогічних училищах XIX ст. проводили підготовку викладачів стародавніх мов.

Так, починаючи з 1804 року, фахова підготовка вчителів стародавніх мов «мала яскраво виражений культурологічний характер з акцентом на античній культурі і здійснювалася спочатку на словесних відділеннях університетів» [13, с. 100].

В 1835 році підготовка вчителів до викладання іноземних мов почала запроваджуватися на філософському факультеті Харківського університету (сьогодні Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), в

якому було створено додаткові кафедри:

- 1) філософії;
- 2) грецької словесності та стародавностей;
- 3) римської словесності та стародавностей;
- 4) російської словесності та історії російської літератури;
- 5) історії та літератури слов'янських нарід;
- 6) загальної історії;
- 7) російської історії;
- 8) політичної економії та статистики;
- 9) східної словесності [7].

Не дивлячись на поширення іноземних мов в педагогічній освіті, їх вивчення в середній школі в 20-х роках XIX ст. почало різко падати. Так в проєкті розвитку середньої школи відмічалось «Многостороннее умственное развитие, сила, глубина и точность мышления, развитое нравственное чувство, утонченный эстетический вкус, словом, все черты высокой интеллектуальной и эмоциональной культуры, могут быть приобретены и без знания иностранных языков, если национальная наука, национальная литература и искусство стоят на соответственном уровне. При отсутствии же этого последнего условия знание иностранных языков лишь в ограниченной мере может восполнить недостатки культурной среды» [15, с. 77].

Характер подальших освітніх реформ другої половини XIX ст. суттєво вплинув на звуження загальнокультурної і загальноосвітньої ролі іноземних мов (як стародавніх, так і нових).

Отже, здійснений нами аналіз історико-педагогічної літератури з проблеми розвитку мовної освіти на території України за часів правління Російської Імперії свідчить, що в середніх школах та гімназіях XIX - початку XX ст. провідною тенденцією освіти було вивчення іноземні мов - класичних і нових (європейських).

У школах навчанню на латині відводилося 16 уроків на тиждень. Починаючи з першого класу учні опановували граматику, з другого -

освоювали читання, читали твори класиків і до третього класу освоювали мову достатньою мірою.

Особливістю викладання латинської мови було те, що її вивчали в порівнянні з російською мовою. Так у другому класі першу годину приділяли перекладам з російської мови на латинську, а в третьому - на твір віршів на латині.

Щодо нових мов - німецької, французької та англійської - на їх засвоєння було розраховано до 16 уроків на тиждень у всіх 4-х класах. Як і в ситуації із вивченням класичної мови, в першому класі вивчали граматику, у другому основна увага приділялася перекладам, в третьому навчанню, читанню та письму, в четвертому - читанню прози і віршів, написанню власних творів.

Особливістю також можна вважати те, що в жіночих середніх навчальних закладах також відбувалося вивчення іноземних мов, але навчальні програми суттєво відрізнялися від чоловічих. Так, в жіночих гімназіях кількість годин, що приділялася вивченню мов, була набагато нижчою; також мовні курси не були загальнообов'язковими і проводилися за додаткову плату.

Починаючи з ХХ століття основними центрами мовної освіти вчителів стали університетські педагогічні інститути та дворічні педагогічні курси, в яких проходила педагогічна підготовка викладачів стародавніх мов.

Викладачі мали змогу викладати іноземні мови лише у новостворених гімназіях. Так, згідно «Статуту гімназій і прогімназій у Російській імперії» (1864 р.) гімназії були поділені на два типи: класичні і реальні. В класичних гімназіях вивчалися здебільшого стародавні мови, а основний акцент в освіті робився на точні науки. В реальних гімназіях основний акцент робився на вивченні природничих дисциплін, а мовна освіта реальних гімназій базувалася на вивченні так званих «нових мов» (німецької, французької, англійської).

Суттєвою відмінністю реальних та класичних гімназій було те, що

право на подальшу освіту отримували тільки випускники останніх. Це було обумовлено саме специфікою університетської освіти, де навчання здебільшого велося на латині.

30 липня 1871 року класичні гімназії були поділені на гімназії та прогімназії. В останніх, згідно нових вимог, було значно підвищена кількість годин на вивчення мов. Так, замість 28 годин латинської мови в класичних гімназіях, в прогімназіях було введено 37 тижневих години. Вивчення грецької мови в прогімназіях передбачало проведення 35 кроків на тиждень. Особливістю також було те, що з другого курсу прогімназій вводилося вивчення нових мов. Так, якщо латина та грецька мова вивчалися протягом 1-3 курсів (латинська - 1-й курс, грецька з 3-го курсу), то вивчення нових мов проходило на другому курсі. Здебільшого це обумовлювалося складністю вивчення декількох мов, які представляли різні мовні системи. Тому нерідко прогімназії включали в навчальну програму лише одну або дві «нові мови».

В 1872 році статус реальних гімназій був змінений на реальні училища. Особливістю було те, що в реальних училищах студенти могли отримати лише середню освіту, та не мали права по їх закінченню вступати до університетів.

Отже, отримання класичної освіти, а саме вивчення стародавніх мов (латина, грецька), стало єдиним шляхом отримання подальшої вищої освіти, що безсумнівно впливало на якість та рівень підготовки майбутніх абітурієнтів.

Так, за визначенням І. Альошинцева «головним освітнім засобом було визнано стародавні мови, і єдиним шляхом до університету зроблено школу класичну» [1, с. 16].

Як відзначає в своєму дослідженні А. Ю. Долапчі, «прихильники навчання класичних мов у гімназіях кінця XIX ст. були переконані в тому, що ця навчальна дисципліна є не лише знаряддям гімнастики розуму, а й могутньою загальноосвітньою силою, здатною розвивати інтелект учнів, розширювати їхній світогляд, розвивати моральність, наповнювати душі і

серця високими ідеалами істини, добра і краси» [5].

Особливістю мовної освіти на Західній Україні було широке розповсюдження німецької мови. Але проблема її вивчення була у відсутності відповідних дидактичних матеріалів.

Так, на вчительському віче у Відні 1867 року, найкращим вчителям Галичини та Буковини було доручено складання україномовних підручників для вивчення іноземної мови. Зміст та структура підручників з іноземних мов виданих в Австрії повністю відповідали тогочасним педагогічним стандартам, та здійснила величезний вплив на їх поширення на теренах України. Тривалий час австрійські підручники просто перекладали українською, але згодом вчителі почали складати власні посібники використовуючи ті ж самі дидактичні принципи. Українські посібники проходили жорстоке рецензування та після тривалої процедури аналізу та обговорень передавалася на затвердження до Міністерства освіти [8, с. 86].

В другій половині XIX ст. з'явилися так звані «народні школи», які були початковим етапом освіти для дітей від 6 до 14 років. Офіційно Народні школи були впроваджені виходом закону про змін «тривіальних шкіл» на «народні» школи від 14 травня 1869 року. Право навчатись в народній школі мали лише випускники вчительських семінарій. Згідно введеного Буковинським сеймом в 1870 році Закону про обов'язкову початкову освіту було визначено основні вимоги до вчителів та учнів. Період навчання складав 8 років, по закінченню учні мали право вступу до середньої школи [9, с. 125].

Середня освіта була представлена класичними та реальним гімназіями, жіночими школами та ліцеями. Середня освіта була здебільшого проміжною ланкою між початковою та вищою освітою, але не була загальнообов'язковою. По закінченню гімназій учні мали право працювати в державних установах або продовжувати навчання в університетах. Особливістю гімназій було введення нових мов в навчальну програму. Так, випускники володіли німецькою, французькою або англійською мовами.

Згідно нового навчального плану, який був введений для реальних гімназій у 1877 році, обов'язковим стало вивчення французької мови. Розподіл занять відбувався наступним чином: перший клас - 5 год. на тиждень, 2-3 класи - по 4 години, у 4-5 класі - по 3 години; по 2 години на тиждень відводилось в 6 та 7 класах. Також реформи освітньої системи передбачали врахування етнічних особливостей краю та відповідності мовної освіти вивченню природничо-математичних чи гуманітарних дисциплін.

Варто відзначити, що з другої половини XIX ст. основний акцент в освіті перемістився з класичної на гуманітарну спрямованість. В середніх школах було впроваджено вивчення французької мови, а з 1880 року - англійської.

Важливим також було створення на Галичині та Буковині жіночих навчальних закладів. Метою жіночих шкіл та ліцеїв було навчання дівчат здебільшого природничим та гуманітарними дисциплінам, виключаючи класичні компоненти гімназійної освіти. Так, більшість начального часу виділялося на вивчення іноземних мов. Завданням даних установ було підготувати дівчат до жіночих професій [14, с. 324].

Цікавим є аспект формування двомовних шкіл на території Закарпаття, Галичини та Буковини. Так, згідно із законодавством офіційною мовою Австрії була німецька, але згідно Закону «про рівність народів», українці мали право навчатися рідною мовою. Це призвело до появи так званих «утраквістичних» (двомовних) шкіл. На Буковині здебільшого навчалися українською, німецькою та румунською мовами; на Закарпатті популярними були українська, німецька та угорська мови; у Галичині - польська, німецька та українська. Особливістю даних шкіл було те, що половина навчальних предметів викладалася рідною мовою, інша половина - мовою пануючої влади (угорська, німецька, польська). Відповідно Австрійського законодавства, в населених пунктах із змішаним типом населення створення подібних «утраквістичних» (двомовних) шкіл було обов'язковим [9, с. 286].

Але, не дивлячись на всі позитивні сторони, діяльність

«утраквістичних» (двомовних) шкіл негативно позначалася на рівні засвоєння знань. Це було пов'язано із відсутністю чіткого розподілу навчальних предметів, які повинні були проводитися державною та рідною мовами. Вивчення німецької мови на Буковині дозволялося лише тим учням, які володіють українською мовою, а отже навчання інших мов (грецької, французької та англійської) відходило на другий план.

Загалом, порівнюючи ситуацію мовної освіти Заходу та Сходу можна відмітити більш якісний рівень мовної освіти саме на західному регіоні України. Не дивлячись, на узурпаторську політику Австро-Угорщини по відношенню до українських земель, рівень соціальної захищеності та освітньої політики в даному регіонах був значно вищий ніж в східних областях в складі Російської Імперії.

Аналіз наукових досліджень з питань дидактичних засобів викладання іноземних мов показує, що основною метою мовної освіти на початку ХХ ст. була реалізація наступних ключових завдань:

- 1) передача накопичених знань;
- 2) всебічний розвиток особистості;
- 3) виконання соціального замовлення суспільства.

Також, як відмічає А.Ю. Долапчі, викладання іноземних мов проходило за двома основними напрямками:

- дедуктивний (передбачав використання наукового, перекладно-граматичного та текстуально-перекладного методів);
- індуктивний (наочні, логічні, прямі методи).

За визначеннями багатьох дослідників, саме період другої половини ХІХ ст. є етапом становлення вітчизняної системи викладання іноземних мов [2, 4, 5, 9, 10].

Здійснивши комплексний аналіз досліджень, присвячених проблемі мовної освіти в досліджуваній період, нами було визначено наступні етапи розвитку методики вивчення іноземних мов:

Перший етап - 20-40 роки ХІХ ст. На даному етапі проходило

зародження теоретичних основ викладання іноземних мов. Як відмічалось раніше, іноземні мови тільки-но входили в систему освіти України. Так, в Острозькій академії в братських школах, шляхом передачі практичного досвіду, було сформовано базові принципи викладання стародавніх мов.

Другий етап - 40-60 роки XIX ст. Даний період характеризується появою гімназій, мовна освіта в яких перейшла на обов'язкову та мала значні методичні надбання. На даному етапі були поширені дедуктивні методи. Основним гаслом вчителів було вивчення граматики мови. Основними засобами навчання було здійснення письмових перекладів та вивчення фонетичних особливостей стародавніх мов. Особливостями мовної освіти на даному періоду було:

а) використання теоретичних методів навчання шляхом вивчення правил письма та читання;

б) викладання граматики на основі зіставлення з граматикою інших мов (російською, українською, латинською);

в) відсутність загально дидактичних принципів організації навчального матеріалу.

Даний етап був характерний перенасиченням навчального матеріалу, відсутністю єдиних критеріїв оцінки рівня знань.

Третій етап - 60-90 роки XIX ст. Особливістю даного етапу є впровадження індуктивних методів навчання іноземним мовам. Основною причиною їх застосування був низький рівень засвоєння знань учнями при використанні дедуктивних методів та перенасиченням навчального матеріалу. Метою індуктивного методу було формування практичного досвіду володіння мовою, що передбачало створення особливого мовного середовища, підвищення ролі самоосвітньої роботи учнів. Саме на даному етапі були розроблені основні принципи планування навчального навантаження згідно із віком та розумовими можливостями учнів. В класичних гімназіях були розроблені навчальні плани для кожного курсу, було відокремлено вивчення стародавніх та нових мов.

Недоліками даного етапу стало підвищення кількості годин та збільшення навчального навантаження, що також призводило до низького рівня засвоєння знань учнями.

Четвертий етап - 90 роки XIX - початок XX ст. Особливістю даного етапу стало визначення необхідності розробки якісно нових методів вивчення іноземної мови шляхом поєднання практичного та теоретичного вивчення навчального матеріалу, формування гуманістичних принципів педагогічного процесу, збільшення ролі нових мов в навчальних програмах гімназій та університетів. Зміна основних принципів мовної освіти призвела до зменшення кількості годин на вивчення стародавніх мов та до акцентування ролі нових мов.

Висновки. Підводячи підсумок, можна відзначити, що розвиток та становлення методики навчання іноземних мов в Україні в досліджуваний період, як під владою Росії, так і під владою Австро-Угорщини, відбувався поетапно, із зміною освітньої системи та створенням загальних підходів до методів навчання.

Суттєвою відмінністю можна вважати вплив європейських освітніх традицій на формування системи мовної освіти на територіях Західної України, де за мету ставилося вміле поєднання рідної мови та навчання іноземній. На територіях Центральної та Східної України мовна освіта перебувала під постійним тиском з боку державотворчої політики Російської Імперії в період другої половини XIX ст.

Незважаючи на те, що в різних регіонах рівень викладання та освіченості населення відрізнявся, володіння щонайменше двома іноземними мовами було обов'язковим для вступу до вищого навчального закладу.

В другій половині XIX ст. мовна освіта набирає нової значимості із появою курсів «нових мов», що відкриває можливості розвитку гуманітарної освіти та підготовки педагогічних кадрів в галузі мовної освіти на початку XX ст.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів поставленої

проблеми. Подальший науковий інтерес становлять проблеми розвитку мовної освіти в першій половині XIX століття, вдосконалення методики викладання іноземних мов в педагогічних училищах та університетах України, визначення загальних тенденцій розвитку мовної освіти в XX ст.

Література

1. Алешинцев И. Сословный вопрос и политика в истории наших гимназий в XIX веке. – СПб., 1908. – 86 с.
2. Вихрущ В. О. Дидактична думка в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): проблеми розвитку теорії; за ред. Л. П. Вовк. – В 2-х ч. – Ч. I. / В. О. Вихрущ / – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 433 с.
3. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. – 2-е испр. и доп. изд. – М. : Учпедгиз, 1954. - 433 с.
4. Грузинская И. А. Методика преподавания английского языка в средней школе. – М. : Учпедгиз, 1938. - 192 с.
5. Долапчі А. Ю. Теорія і практика навчання іноземних мов як складової змісту гімназичної освіти другої половини XIX – початку XX ст. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2008.

6. Зайченко І. В. Історія педагогіки. У двох книгах. Кн. II. Школа, освіта і педагогічна думка в Україні : навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / І. В. Зайченко – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 1032 с.
7. Историко-филологический факультет Харьковского университета за 100 летъ его существованія (1805-1905) / Под ред. Халанского М. Г. и Багалея Д. И. – Харьковъ : Изданіе университета, 1908. – 390 с.
8. Карбулицький І. І. Розвток народного шкільництва на Буковині / Карбулицький І. І. – Вашківці : Руська рада, 1905. – 148 с.
9. Курляк І. Є. Розвиток класичної освіти на західноукраїнських землях (XIX - перша половина XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / І. Є. Курляк. – К., 2000. – 473 с.
10. Ляпидус Б. А. Некоторые теоретические вопросы методики обучения неродному языку / Б. А. Ляпидус // Методика психология обучения иностранным языкам. Общая методика обучения иностранным языкам: хрестоматія. – М. : Русский язык. – 1991. – С. 61-69.
11. Матеріали по реформе средней школы // Журнал Министерства Народнаго Просвещенія. – Петроград : Сенатская типография, 1915. – Ч. LX. – 144 с.
12. Миролубов А. А. История отечественной методики обучения иностранным языкам. – М. : СТУПЕНИ : ИНФРА-М, 2002. – 446 с.
13. Мисечко О. Є. Розвиток культурологічного компоненту в змісті професійної підготовки майбутнього вчителя іноземної мови. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка (24). – 2005 С. 97 – 101.
14. Пенішкевич О. І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII - початок XX ст.) : монографія / О. І. Пенішкевич. – Чернівці : Рута, 2002. – 520 с.
15. Проект реформи средней школы. Доклад Совещанія, образованного Государственной Думой для разработки проекта реформы средней школы.

- СПб. : Издание журнала «Русская Школа», 1912. – 77 с.

16. Щерба Л. В. Общеобразовательное значение иностранных языков и место их в системе школьных предметов // Советская педагогика. – 1942. – № 5 – 6. – С. 30 – 40.